

УДК 342.534(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.21>

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ЕТИКИ В УКРАЇНІ

Зозуля О.І.,

доктор юридичних наук, доцент,
завідуючий науковим сектором порівняльного
конституційного та муніципального права
Науково-дослідного інституту державного будівництва
та місцевого самоврядування
НАПрН України,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5428-4622>

Зозуля О.І. Сучасний стан і перспективи правового регулювання парламентської етики в Україні.

Виконано аналіз правового регулювання парламентської дисципліни та депутатської етики в Україні, визначено його сутність та особливості, а також обґрунтовано пріоритетні напрямки вдосконалення правових засад забезпечення дотримання у Верховній Раді України дисципліни та норм депутатської етики. Встановлено, що сьогодні правила депутатської етики сформульовані у надто загальному вигляді та юридично недосконало, вони вже не відповідають вимогам сучасності та об'єктивно недостатні через відсутність дієвого механізму притягнення народних депутатів України до відповідальності за порушення норм депутатської етики. Відсутність сталої парламентської дисципліни, низький рівень культури народних депутатів України та поширена практика недотримання ними етичних норм негативно позначаються на ефективності роботи Верховної Ради України, авторитеті парламенту та довірі громадськості до нього. Це є наслідком відсутності предметного законодавчого регулювання правил поведінки у парламенті та норм депутатської етики. Обґрунтовано, що забезпечення дотримання дисципліни та норм депутатської етики у Верховній Раді України першочергово потребує внесення змін до її Регламенту та Закону України «Про статус народного депутата України». Вони мають комплексно врегулювати правила поведінки та норми депутатської етики у парламенті та за його межами, визначати порядок і суб'єкта контролю за їх дотриманням, збалансовані стягнення та прозорий механізм притягнення до відповідальності за відповідні порушення. Підкреслено, що норми депутатської етики повинні зобов'язувати народних депутатів України діяти добросовісно та неупереджено, виключно в інтересах співгромадян, відкрито та прозоро приймати рішення, нести відповідальність за свої дії, поважати честь та гідність інших осіб, уникати конфлікту інтересів і бути прикладом етичної поведінки.

Ключові слова: Верховна Рада України, парламент, дисципліна, депутатська етика, народні депутати України, Етичний кодекс.

Zozulia O.I. The current state and prospects of legal regulation of parliamentary ethics in Ukraine.

An analysis of the legal regulation of parliamentary discipline and deputy ethics in Ukraine was performed, its essence and features were determined, as well as the priority directions for improving the legal basis for ensuring compliance with discipline and the norms of deputy ethics in the Verkhovna Rada of Ukraine were substantiated. It has been established that today the rules of deputy ethics are formulated in a too general form and legally imperfect, they no longer meet the requirements of modernity and are objectively insufficient due to the lack of an effective mechanism for holding people's deputies of Ukraine accountable for violating the rules of deputy ethics. The lack of stable parliamentary discipline, the low level of culture of people's deputies of Ukraine and the widespread practice of non-compliance with ethical standards by them negatively affect the effectiveness of activity of the Verkhovna Rada of Ukraine, the authority of the parliament and the public confidence in it. This is a consequence of the lack of substantive legislative regulation of the rules of conduct in the parliament and norms of deputy ethics. It is substantiated that ensuring compliance with discipline and rules of deputy ethics in the Verkhovna Rada of Ukraine primarily requires amendments to its Regulations and the Law of Ukraine "On the Status of a People's Deputy of Ukraine". They should comprehensively regulate the rules of conduct and norms of deputy ethics in the parliament and beyond, determine the procedure and subject of control over their compliance, balanced sanctions and a transparent mechanism of prosecution for relevant violations. It is emphasized that the norms of deputy ethics should oblige people's deputies of Ukraine to

act honestly and impartially, exclusively in the interests of fellow citizens, to make decisions openly and transparently, to bear responsibility for their actions, to respect honor and dignity of other persons, to avoid conflict of interests and to be an example of ethical behavior.

Key words: Verkhovna Rada of Ukraine, parliament, discipline, deputy ethics, people's deputies of Ukraine, Code of Ethics.

Постановка проблеми. Дотримання дисципліни та норм депутатської етики істотно впливає на ефективність законотворчої, контрольної та іншої діяльності Верховної Ради України та її органів, на авторитет парламенту та рівень суспільної довіри до нього. Попри це у вітчизняній парламентській практиці набули поширення порушення народними депутатами України дисципліни та етичних норм як під час пленарних засідань, так і за межами парламенту. В основі цього не лише низький рівень їх правової та політичної культури, але й недостатність, фрагментарність та застарілість правового регулювання парламентської дисципліни та депутатської етики. Саме тому в контексті подальшого розвитку парламентаризму в Україні, особливо під час триваючої російсько-української війни, нами й вбачаються актуальними питання парламентської дисципліни та депутатської етики в Україні.

Стан дослідження. Проблематика дотримання дисципліни та етичних норм у Верховній Раді України раніше вже розглядалась такими вченими як Н.І. Грушанська, О.І. Кисельова, А.М. Когут, О.В. Савчук, Т.В. Фащук, Ю.В. Шестакова та іншими. Разом із тим, їхні наукові роботи стосуються переважно лише деяких аспектів забезпечення парламентської дисципліни та депутатської етики, всебічно не характеризуючи поточний стан правового регулювання у даній сфері в Україні, існуючі проблеми та можливі підходи до їх вирішення на шляху до підвищення рівня дотримання дисципліни та етичних норм у Верховній Раді України. Потреба розвитку парламентаризму в Україні, враховуючи появу відповідних законодавчих ініціатив, обумовлює необхідність подальшого наукового дослідження даної проблематики.

Метою статті є поглиблений аналіз правового регулювання парламентської дисципліни та депутатської етики в Україні, визначення його сутності та особливостей, а також обґрунтування пріоритетних напрямків удосконалення правових засад забезпечення дотримання у Верховній Раді України дисципліни та норм депутатської етики.

Виклад основного матеріалу. Передусім, відмітимо, що сьогодні питання депутатської етики частково регулюються окремими статтями Закону України «Про статус народного депутата України» від 17.11.1992 р. № 2790-XII

[1] та Регламенту Верховної Ради України від 10.02.2010 р. № 1861-V [2]. Водночас положення даних законодавчих актів фактично обмежуються констатацією обов'язку народних депутатів України дотримуватись загальноновизнаних норм моралі без жодного розкриття їх змісту та дієвого механізму притягнення до відповідальності за порушення норм депутатської етики. Лише щодо пленарних засідань Верховної Ради України встановлені деякі конкретні правила поведінки та заходи відповідальності за їх порушення як народними депутатами України, так і іншими присутніми на пленарному засіданні (ст. 51–53 Регламенту Верховної Ради України).

Деякі засади етичної поведінки народних депутатів України впливають з положень Конституції України [3], зокрема це вимога несудимості, дострокове припинення повноважень у разі вчинення кримінального правопорушення чи порушення вимог несумісності, непоширення депутатського індемнітету на образи та наклеп, принцип особистого голосування. Відповідальність за найбільш істотні порушення етичних норм (конфлікт інтересів, неособисте голосування, декларування недостовірної інформації, одержання неправомірної вигоди та ін.) встановлюється Кримінальним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення. Згідно ж ч. 1 ст. 37 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII [4] його загальні вимоги до поведінки, підстави та порядок притягнення до відповідальності за їх порушення мають бути правовою основою для відповідних кодексів професійної етики, хоча їх ухвалення прямо й не вимагається.

В експертних матеріалах досить повно перелічено основні недоліки існуючого підходу до забезпечення парламентської дисципліни та дотримання норм депутатської етики [5, с. 25]. Зокрема це законодавча невизначеність правил поведінки народних депутатів України, закріплення у «розпорошеному» вигляді певних правил їх поведінки лише у сесійній залі, відсутність відповідальності за вчинення багатьох правопорушень, невідповідність наявних санкцій принципам пропорційності та превентивності та нерегульованість порядку дисциплінарного провадження.

За даними Міжпарламентського союзу у 85 країнах є Кодекс поведінки членів парламенту і у 70 країнах він відсутній [6]. Водночас про необхідність затвердження в Україні спеціального Кодексу депутатської етики (Кодексу поведінки народного депутата України) неодноразово йшлося у науковій літературі [7, с. 203; 8, с. 27], експертно-аналітичних матеріалах [9, с. 17; 10, с. 24], Рекомендаціях щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України від 17.03.2016 р. [11] тощо. Тим не менше, як слушно відзначається у

Доповіді та Дорожній карті щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України [12, с. 36], кодекси поведінки самі по собі не створюють та не можуть гарантувати етичну поведінку членів парламенту, адже є тільки допоміжними інструментами встановлення норм поведінки.

Основою вдосконалення правового регулювання депутатської етики в Україні, перш за все, мають бути відповідні міжнародні кодекси та рекомендації профільних міжнародних організацій. У цьому контексті слід вказати Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб, Настанови Глобальної організації парламентарів проти корупції / Вестмінстерської фундації за демократію (GOPAC/WFD), Дорожню карту БДІПЛ ОБСЄ щодо ухвалення Кодексу поведінки для народних депутатів України, Довідковий посібник БДІПЛ ОБСЄ для реформаторів «Парламентська етика» тощо. Зазначені рекомендації узагальнено передбачають, щоб члени парламенту завжди діяли чесно та в інтересах громадян, об'єктивно та неупереджено, відкрито та прозоро приймали рішення, несли відповідальність за свої дії, уникали будь-яких конфліктів інтересів, слугували прикладом етичної поведінки. Також в Етичному кодексі парламентаря пропонується додатково врегулювати питання лобізму [13, с. 12, 13], що все ще залишається предметно не визначеним. Ці та інші рекомендації мають скласти вихідні засади сучасного підходу до забезпечення дотримання дисципліни та норм депутатської етики у Верховній Раді України.

Наголосимо, що Кодекс етичної поведінки народних депутатів України повинен відповідати очікуванням громадянського суспільства, визначати досить чіткі правила та процедури, забезпечувати моніторинг та реальне дотримання норм депутатської етики. Такий підхід сприятиме збалансуванню статусу народних депутатів України, врівноваженню їх прав чітко визначеними обов'язками щодо належної поведінки та відповідальністю за їх недотримання. У даному контексті слід погодитись із тим, що реформування системи регулювання етичних стандартів членів парламенту має послідовно включати оцінку існуючих правил і ризиків, проведення консультацій, реформування етичних стандартів та інституційних механізмів контролю їх дотримання, навчання членів парламенту та систематичне звітування [14, с. 8, 9; 15, с. 95, 96]. Водночас, як слушно наголошує Н.І. Грушанська [16, с. 11], через відмінності моральної поведінки парламентарів, політичної культури та правопорядку у різних країнах кожен парламент має знайти свій власний шлях регулювання депутатської етики.

Усе це актуалізує оновлення та поглиблення конституційно-правового регулювання засад за-

безпечення дотримання дисципліни та етичних норм у Верховній Раді України. Один із перших підходів свого часу передбачав затвердження постановою парламенту окремого Кодексу добросовісної поведінки народних депутатів України, як їх своєї «корпоративної угоди» (проект від 15.07.2009 р. реєстр. № 4827 [17]). Зважаючи на сьогоденне переважне врегулювання організації діяльності Верховної Ради України на законодавчому рівні, та з метою забезпечення необхідної юридичної сили правил поведінки народних депутатів України вони повинні встановлюватись саме законом України. При цьому, висловлюються пропозиції прийняття Кодексу поведінки народних депутатів України і як окремого закону [14, с. 7, 9], і як частини парламентського регламенту [18, с. 100].

Вважаємо, що виділення Кодексу добросовісної поведінки (Етичного кодексу) народних депутатів України як окремого акту є доволі ускладненим. Адже врегулювання ним відповідних правил поведінки та порядку притягнення до відповідальності за їх порушення значною мірою порушуватиме змістовну цілісність Регламенту Верховної Ради України, Законів України «Про статус народного депутата України» і «Про комітети Верховної Ради України». Саме тому слід в цілому підтримати застосований у законопроекті від 30.12.2022 р. реєстр. № 8327 [19] підхід щодо затвердження з даного приводу не окремого документу, а відповідних змін до означених законів України. Тим не менше, подібні законодавчі зміни повинні бути дійсно комплексними, а не стосуватись лише деяких аспектів дотримання етичних норм народними депутатами України (як це, наприклад, пропонувалось законопроектами від 09.12.2019 р. реєстр. № 2559 і від 02.02.2021 р. реєстр. № 5005).

При цьому, відзначимо некоректність згадки у назві законопроекту від 30.12.2022 р. реєстр. № 8327 «Етичного кодексу», оскільки запропоновані ним зміни до низки законодавчих актів все ж не утворюють єдиний збір правил етичної поведінки народних депутатів України. Проте, на нашу думку, задля більшої структурованості регулювання слушним буде об'єднати в окремий розділ Закону України «Про статус народного депутата України» усі його норми, присвячені правилам поведінки народних депутатів України та порядку притягнення їх до відповідальності за порушення таких правил. Також вбачається доволі дискусійною необхідність формулювання у проекті Етичного кодексу від 30.12.2022 р. преамбули з розгорнутим поясненням (насправді доволі загальнозрозумілих) цілей і мотивів його прийняття, тим більше, що такий підхід не є установленим для вітчизняної практики законотворення.

Правила депутатської етики об'єктивно не можуть дістати вичерпного правового визначення,

оскільки в їх основу покладено загальні морально-етичні норми та такі категорії як честь, гідність, повага та ін. Проте це не заперечує доцільність законодавчого окреслення основних принципів і правил депутатської етики, які більш предметно визначатимуть параметри та критерії належної поведінки народних депутатів України. Фактично ж у даному разі йдеться про поєднання етичного та правового регулювання. При цьому, як слушно відзначає О. Вагіна [7, с. 202], кодекс етичної поведінки народних депутатів України як не повинен мати вигляд ні до чого не зобов'язуючої декларації, так і не має зводитись за змістом і формою суто до адміністративно-правових приписів для здійснення контролю та накладення санкцій.

У той же час сьогодні згідно ст. 8 Закону України від 17.11.1992 р. № 2790-XII правила депутатської етики сформульовані у надто загальному вигляді. Формальне зобов'язання народних депутатів України «дотримуватися загальновизнаних норм моралі», «зберігати гідність», «поважати честь і гідність інших» вже не відповідає вимогам сучасності та об'єктивно є недостатнім для реального впливу на поведінку народних депутатів України.

Тим більше, формулювання даних морально-етичних зобов'язань залишається юридично недосконалим. Наприклад, чомусь не йдеться про збереження народним депутатом України своєї честі, хоча він має поважати честь інших осіб. Інший обов'язок народного депутата України «утримуватись від дій, заяв та вчинків, що компрометують його самого, виборців, Верховну Раду України, державу» не містить згадки про органи місцевого самоврядування, громадські формування, юридичні особи тощо.

Крім того, у ч. 2, 3 ст. 8 Закону України від 17.11.1992 р. № 2790-XII закріплюється неприпустимість використання народним депутатом України свого мандата в особистих цілях або всупереч нормам моралі, правам і свободам людини, інтересам суспільства та держави. На нашу думку, більш конструктивним підходом у даному разі було би говорити не як не може використовуватись депутатський мандат, а навпаки в яких інтересах і цілях він повинен використовуватись. Останнє опосередковано визначається затвердженням Конституцією України текстом присяги народного депутата України, а саме це виконання повноважень народного депутата України з додержанням Конституції та законів України, задля блага України та добробуту Українського народу, в інтересах усіх співвітчизників.

Якщо сьогодні норми депутатської етики поширюються виключно на діяльність народного депутата України («використання депутатського мандата»), то згідно проєкту Етичного кодексу від 30.12.2022 р. такі норми мають поширюва-

тись на поведінку народного депутата України у «публічному просторі». Загалом слід підтримати даний підхід, який зумовлено особливим представницьким характером депутатського мандату, публічністю народних депутатів України та їх високим державно-правовим статусом. Дотримання морально-етичних норм народними депутатами України навіть не під час безпосереднього виконання ними своїх повноважень має важливе значення для підтримки авторитету парламенту та держави в цілому. Водночас у проєкті Етичного кодексу від 30.12.2022 р. у контексті публічного простору згадані випадки здійснення депутатських повноважень, публічні виступи, виступи в медіа та мережі Інтернет, але не надається вичерпне визначення поняття публічного простору та його меж. Усунення даної прогалини забезпечить належне правозастосування, гарантуватиме реальне дотримання норм депутатської етики народними депутатами України та одночасно невтручання в їх приватне життя. При цьому, наголосимо, що цілком виправдане не поширення норм депутатської етики на поведінку народного депутата України у його приватному житті не має розглядатись як легітимація недотримання ним загальновизнаних норм моралі у приватному житті.

Також звертає увагу, що у ст.8 Закону України від 17.11.1992 р. № 2790-XII в редакції проєкту Етичного кодексу від 30.12.2022 р. йдеться про норми депутатської етики, хоча в інших статтях пропонується закріпити вже принципи та правила депутатської етики. Попри це у новій ст. 40 даного Закону України передбачається відповідальність за порушення знову «норм» депутатської етики, а не означених її «принципів» і «правил». Тому задля спрощення правозастосування та уникнення термінологічної неузгодженості було би слушним додатково уточнити, що норми депутатської етики складаються з відповідних принципів і правил.

Іншою новацією проєкту Етичного кодексу від 30.12.2022 р. є обов'язок народного депутата України підписати зобов'язання виконувати принципи та правила депутатської етики після прийняття «присяги на вірність Україні». До речі, наведений термін «присяга на вірність Україні» юридично некоректний, оскільки згідно ст. 79 Конституції України народні депутати України складають просто «присягу». Слід вказати, що проєктом Кодексу добросесної поведінки народних депутатів України від 15.07.2009 р. передбачалось схоже «обов'язкове» засвідчення народними депутатами України своїми підписами згоди на дотримання вимог даного Кодексу навіть до складання ними присяги.

При цьому, на відміну від присяги (відмова від складання якої має наслідком втрату депутатського мандату) підписання чи відмова народного

депутата України від підписання зазначеного зобов'язання позбавлена жодних правових наслідків. Адже за логікою проєкту Етичного кодексу від 30.12.2022 р. виникнення обов'язку дотримуватись норм депутатської етики не пов'язане з фактом підписання певного зобов'язання, а його відсутність не перешкоджає виконанню депутатських повноважень. З огляду на це нами не вбачається нагальної потреби у подібній бюрократичній процедурі, натомість же необхідність дотримання норм депутатської етики має розглядатись як іманентна складова депутатського мандату. А, беручи до уваги текст присяги народних депутатів України, її складання виступає не лише юридичною підставою початку їх повноважень, але певною мірою й формою взяття народними депутатами України відповідних морально-етичних зобов'язань щодо їх доброчесності, поваги до права та патріотизму.

Висновки:

1. Сьогодні правила депутатської етики сформульовані у надто загальному вигляді та юридично недосконало, значною мірою вже не відповідають вимогам сучасності та об'єктивно недостатні для реального впливу на поведінку народних депутатів України через відсутність дієвого механізму їх притягнення до відповідальності за порушення норм депутатської етики. Відсутність сталої парламентської дисципліни, низький рівень культури народних депутатів України та поширена практика недотримання ними етичних норм негативно позначаються на ефективності роботи Верховної Ради України, авторитеті парламенту та довірі громадськості до нього.

2. Забезпечення дотримання дисципліни та норм депутатської етики у Верховній Раді України першочергово потребує внесення змін до її Регламенту та Закону України «Про статус народного депутата України», які би комплексно врегулювали правила поведінки та норми депутатської етики у парламенті та за його межами, визначали порядок і суб'єкта контролю за їх дотриманням, збалансовані стягнення та прозорий механізм притягнення до відповідальності за відповідні порушення.

3. Норми депутатської етики повинні зобов'язувати народних депутатів України діяти доброчесно та неупереджено, виключно в інтересах співгромадян, відкрито та прозоро приймати рішення, нести відповідальність за свої дії, поважати честь та гідність інших осіб, уникати конфлікту інтересів і бути прикладом етичної поведінки. У фокусі оновлення законодавчого регулювання правил поведінки народних депутатів України та норм депутатської етики має бути запобігання випадкам конфлікту інтересів, корупції, nepotизму, незаконного лобізму, розтрати державних коштів, зриву засідань парламенту, негідної поведінки, державної зради тощо. Це сприяти-

ме збалансуванню статусу народних депутатів України, врівноваженню їх прав чітко визначеними обов'язками щодо належної поведінки та відповідальністю за їх недотримання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про статус народного депутата України: Закон України від 17.11.1992 № 2790-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 3. Ст. 17.
2. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. *Офіційний вісник України*. 2010. № 12. Ст. 565.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 87. Ст. 2474.
5. Концепція змін до законодавчих актів України щодо підвищення ефективності функціонування Верховної Ради України («Біла Книга» українського парламентаризму). URL: https://parlament.org.ua/upload/docs/White_Book_ed.pdf.
6. There is a Code of conduct for members. URL: https://data.ipu.org/compare?field=chamber%3A%3Afield_is_code_of_conduct&structure=any__lower_chamber#pie.
7. Вагіна О. Кодифікація норм депутатської етики в контексті свроінтеграції України. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Т. 5. № 2. С. 199–205. URL: https://epppd13.cz/wp-content/uploads/2018/2018-5-2/epppd_2018_5_2.pdf.
8. Шестакова Ю.В. Основні моделі регулювання етичних норм поведінки парламентаря, вироблені світовою практикою: актуальність для України. *Регіональні студії*. 2021. № 26. С. 24–28. URL: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.26.5>.
9. Концепція парламентської реформи «Україна після перемоги». Бачення України 2030. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/Kontseptsiya_reformy_parlamentaryzmu-1.pdf.
10. Суслowa I., Флурі Ф., Бадрак В. Парламентська етика в Україні. Реалії, потреби, перспективи. Женева – Київ, 2017. 56 с. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Parliemanetary-Ethics-Ukraine_UKR.pdf.
11. Про заходи з реалізації рекомендацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України від 17.03.2016 № 1035-VIII. *Відо-*

- мости Верховної Ради України. 2016. № 14. Ст. 149.
12. Доповідь та Дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України, підготовлена Місією Європейського парламенту з оцінки потреб. URL: <http://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160301RES16508/20160301RES16508.pdf>.
 13. Етичний кодекс парламентаря: структура, зміст, тематика. Реалії та пропозиції для України. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Code-of-Conduct_Analytical-report.pdf.
 14. Когут А., Савчук О. Етичне та правове регулювання поведінки парламентарів: міжнародний досвід та пропозиції для України (Policy Paper). URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28800.pdf>.
 15. Parliamentary Integrity: A Resource for Reformers. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/4/a/511576_2.pdf.
 16. Грушанська Н.І. Правові засади депутатської етики (на досвіді парламенту України): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 1999. 16 с.
 17. Про Кодекс добросовісної поведінки народних депутатів України: проект Постанови Верховної Ради України від 15.07.2009 № 4827. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=35847&pf35401=147098>.
 18. Гнатенко Н. Г. Парламентська етика: сучасний стан українського законодавства та перспективи розвитку. *Перспективи розвитку сучасної науки: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 2–3 грудня 2016 р.). Ч. 2. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 98–101.
 19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо правил етичної поведінки народних депутатів України (Етичного кодексу): проект Закону України від 30.12.2022 № 8327. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1599031>.